

II ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ

**Ўзбекистон Республикаси ҳаракатлар
стратегияси: макроиқтисодий
барқарорлик, инвестицион фаоллик ва
инновацион ривожланиш истиқболлари**

**Илмий маъруза ва мақолалар
тўплами**

II ШУЎБА

2019 йил 27-28 май

Миллий ҳисоблар тизими - 2008 стандарти асосида ялпи ички маҳсулотни ҳисоблашда инобатга олиниши зарур бўладиган ўзгаришлар

Ғайибназаров Баҳодир Каримович¹
¹иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

Қутлиев Ориф Адизович²
²техника фанлари номзоди

Абдувалиева Ёрқиной Рахмоналиевна³
³катта илмий ходим

Миллий ҳисоблар тизими (МХТ) – 2008 стандарти Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг Статистика комиссияси раҳбарлигида ишлаб чиқилган [2] ва жаҳон иқтисодиётининг охириги йўналишлари (тенденциялари)ни ҳисобга олади. Ушбу МХТ-2008 га Европа иттифоқи, АҚШ, Канада мамлакатлари тўлиқ ўтган. Шунингдек, Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) мамлакатларининг ушбу стандартни жорий этиш бўйича амалга оширилган бир қатор ишлари ва алоҳида режалари мавжуд.

МХТ-1993га нисбатан янгиланган стандартда қатор муҳим иқтисодий операцияларни янгича талқин қилиш кўзда тутилган. Булар айниқса, илмий тадқиқот фаолияти харажатлари, ҳарбий харажатлар, молиявий воситачилик хизматлари ва хусусий уй-жойда яшаш бўйича хизматларда акс этади.

Ҳозирга қадар МХТ-93 халқаро стандарти Ўзбекистон Республикасининг миллий ҳисоблар тизими учун методологик асос бўлиб ҳисобланади [3]. Янги МХТ-2008 стандартини жорий этиш ЯИМни ҳисоблашнинг ҳар учала усулига – ишлаб чиқариш усули, даромадлардан фойдаланиш усули ва харажатлар бўйича ЯИМни шакллантириш усулига маълум ўзгаришлар таъсир қилади.

МХТ-93 га мувофиқ илмий фаолиятга харажатларни ҳисобга олиш, яъни илмий фаолият турларининг бозор ишлаб чиқариши, улардан фойдаланадиган фаолият турларининг оралиқ истеъмолига киритилади.

МХТ-2008 да эса активлар таснифи ўзгаради ҳамда ишлаб чиқариш жараёнида бир неча марта фойдаланилиши мумкин бўлган илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишларининг (ИТТКИ) натижалари ялпи жамғариш сифатида таснифланади. Оралиқ истеъмолга ИТТКИнинг фақат такрор фойдаланиб бўлмайдиган натижалари киритилади ёки уларнинг эгаси – ишлаб

чиқарувчиси иқтисодий манфаат олмоқчи бўлмаган бўлса, мисол учун ижтимоий тадқиқот ўтказиш натижалари киритилади.

ЯИМни ишлаб чиқариш усулида оралиқ истеъмол камаяди ва ялпи қўшилган қиймат ортади.

Якуний истеъмол ёки харажатлар бўйича ЯИМни ҳисоблашда давлат бошқаруви секторининг якуний истеъмолга харажатлари камаяди ва асосий капиталнинг ялпи жамғармаси ошади. Мазкур ўзгаришнинг ЯИМга таъсири 3 йиллик динамикада ЯИМнинг ўртача ярим фоиз ўсишига олиб келиши аниқланган.

Шунингдек, 2008 йилнинг МХТ қуролланиш тизимини асосий восита сифатида таснифлашни тавсия этади. Фойдаланиш муддати бир йилдан ортадиган қуролланишга харажатлар оралиқ истеъмолдан ялпи жамғаришга ўтказилиши лозим. Бундай ҳолда ЯИМ ҳажмининг ортиши содир бўлган.

Билвосита (қўшимча) равишда ўлчанадиган молиявий воситачилик хизмати МХТ-93 да иқтисодий фаолиятнинг алоҳида тури сифатида ажратилган бўлса, МХТ-2008 да билвосита равишда ўлчанадиган молиявий воситачилик хизматининг катталиги, янги услубий ёндашувлар боис, фойдаланувчиларнинг оралиқ ёки якуний истеъмолига киритилади. ЯИМни МХТ-2008 га мувофиқ ҳисоблашда, оралиқ истеъмолга киритиладиган билвосита равишда ўлчанадиган молиявий воситачилик хизматининг катталиги камаяди, бу эса ЯИМни кўпайишига олиб келади [4].

Хусусий уй-жойда яшаш бўйича хизматларни ҳисобга олишнинг янгича ёндашуви ҳам ЯИМнинг ўсишига олиб келади. МХТ-93 услубияти бўйича ушбу хизматлар, жисмоний шахслар мулки ҳисобида бўлган уй-жой фондининг умумий майдонига ва ундан фойдаланиш бўйича харажатларга асосан баҳоланган бўлса, МХТ-2008 га мувофиқ хусусий уй-жойда яшаш бўйича хизматларга шартли аниқланган тўловни ҳисоблаш учун фойдаланувчиларнинг харажатлар усули қўлланилади.

МХТ кўрсаткичларини такомиллаштириш доирасида кузатилмайдиган иқтисодиётни ҳисоблаш услубиётига алоҳида эътибор қаратилган. Миллий ҳисоблар соҳасида халқаро стандартларга мувофиқ товарлар ва хизматларни янада тўлиқ қамровини таъминлаш учун кузатилмайдиган иқтисодиётга қўшимча ҳисоб-китоб қилиш (досчёт) амалга оширилади. У кузатилмайдиган иқтисодиётни яширин иқтисод, яъни қонун билан рухсат этилган, аммо даромадларни яшириш мақсадида қасдан яшириладиган қисмида ва жисмоний шахслар ва хусусий тадбиркорлар томонидан, асосан қонуний асосда амалга ошириладиган норасмий иқтисодиётда баҳолайди.

Ҳозирги даврда МХТ-2008 стандартини жорий қилган кўпчилик мамлакатларда ЯИМ ҳажмига ноқонуний фаолият ҳам киритилган. Булар

наркотикларни ишлаб чиқариш ва тарқатиш, фоҳишабозлик, алкоголь ва тамаки контрабандаси. Беларусь Республикаси шароитида мазкур йўналишни ўрганиш учун асосий муаммо объектив ахборот манбаларини танлаш ҳисобланган. ИИВ маълумотлари ва экспертлар тахмини асосида амалга оширилган баҳолашда, ушбу фаолиятлар арзимаган ҳажмни ташкил этиши аниқланган. Шунинг учун ноқонуний фаолият ЯИМ таркибида акс эттирилмайди.

Мазкур янги услубият ЯИМнинг ҳажми ошишига таъсир кўрсатса-да, унинг ўсиш суръатига таъсир кўрсатмаслиги маълум бўлган, чунки услубий ўзгаришлар ЯИМ катталигининг базис даврида қандай таъсир қилса, ҳисобот даврида ҳам худди шундай бўлади.

Ўзбекистон Республикаси статистика тизимида ҳам МХТ-2008ни жорий этиш борасида бир қатор ишлар олиб борилган бўлса-да, ушбу жараён охирига етказилмаган.

Мазкур масаланинг нақадар долзарблиги ва уни амалга ошириш зарурлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномасида шундай дейилган: “Ўтиш даврида иқтисодиёт соҳасида статистик ҳисоботларни тўғри юритиш ва давлатнинг иқтисодий салоҳиятини аниқ баҳолаш жуда муҳимдир.

Шу орқали ЯИМни ҳолисона баҳолашга эришиш мумкин. Шу мақсадда Бирлашган Миллатлар ташкилоти ва Халқаро валюта фондининг миллий ҳисоблар тизимини республикамизда 2020 йил 1 январдан бошлаб тўлиқ жорий этишимиз лозим” [1].

Давлат раҳбарининг мазкур топшириғини белгиланган муддатда амалга ошириш статистика тизими ходимлари зиммасига улкан масъулиятни юклайди.

Айниқса, мамлакатда ЯИМ ҳажминини ҳисоблашда қўлланиладиган усуллардан бири бўлган харажатлар бўйича ҳисоблаш усули, якуний истеъмол усулини такомиллаштирилиши билан боғлиқ масалалар, МХТ-2008 асосий қоидаларининг МДХ мамлакатлари учун айрим тавсиялари билан бевосита боғлиқлигини инобатга олиш зарур бўлади. Булар қуйидагилардан иборат:

- ЯИМнинг катталиги, тузилмаси ва ўсиш суръатига таъсир этувчи ўзгаришлар илмий тадқиқот фаолияти ва қурол-аслаҳани эгаллаш харажатларини талқин қилишда ифодаланади.

МХТ-93да ишлаб чиқаришни илмий тадқиқот фаолиятида фойдаланиш оралиқ истеъмол каби акслантирилади, натижада ЯИМни етарлича баҳоланмаслиги юзага келади.

МХТ-2008да илмий тадқиқот фаолиятига харажатлар оралиқ истеъмолдан асосий капиталнинг ялпи жамғармасига ўтказилади. Бу ЯИМ абсолют катталигинининг ошишига олиб келади, шунингдек, илмий тадқиқот

фаолиятига харажатларнинг илгариланган ўсиш шароитида ЯИМнинг ўсиш суръатини таъминлайди.

МҲТ-93да ҳарбий харажатлар асосий капитал жамғармасига киритилмас эди, уларга харажатлар эса давлат бошқаруви сектори ҳисобларида оралиқ истеъмол каби аксантирилади.

МҲТ-2008га асосан қуролланишга харажатлар, асосий капитал учун МҲТ умумий критериясига уларнинг мослиги (мувофиқлиги) шароитида, асосий капитал жамғармаси сингари акс этирилади.

Демак, мос равишда қуролланиш ва ҳарбий захиралар тизимлари ўртасида тафовут ўтказиш лозим бўлади.

Марказий банк хизматлари, молиявий хизматлар ва суғурта хизматлари ишлаб чиқаришини аниқлашда ўзгаришлар ушбу фаолият турларида янги тенденциялар билан боғланган.

МҲТ-93 Марказий банкнинг (МБ) хизматларини олинган йиғимлар ва комиссия тўловлар йиғиндиси сингари, шунингдек, молиявий воситачилик хизматлари каби ўлчашни тавсия этади. Бундай усул баъзан ишлаб чиқаришни ноодатий улкан ижобий ёки салбий баҳолашга олиб келади.

МҲТ-2008да МБнинг ишлаб чиқаришини сақлаш, баҳолаш ва фойдаланишда унинг турли функциялари таъсири аниқланган. Бунинг учун МБда бозор ва нобозор хизматларни ишлаб чиқарадиган муассасалар ажратилиши керак. Жорий харажатлар бўйича баҳолаш нобозор хизматларга нисбатан қўлланилади. Улардан фойдаланиш давлат бошқаруви секторининг коллектив хизматларини эгаллашдек аксантирилади, яъни давлат бошқаруви органи секторининг оралиқ истеъмолида, ишлаб чиқаришида ва якуний истеъмол харажатларида акс этади, бу эса ЯИМнинг ошишига олиб келади.

МҲТ-93да молиявий хизматлар молиявий воситачиликдек талқин қилинган, йиллар ўтиши билан бундай талқин камайиб бориб, холдинг даромадини олиш мақсадида молиявий активлар портфелини бошқаришнинг аҳамияти ўсган.

МҲТ-2008да молиявий корпорацияларининг таърифи мазкур хизматларнинг аҳамиятини оширишни яхшироқ аксантириш учун кенгайтирилган; молиявий хизматлар тўловига қимматли қоғозлар ва хорижий валюта билан битимлар бўйича моржа аниқ шаклда киритилган [5].

Суғурта тўловларининг (ҳаётни суғурталашдан ташқари) ҳаддан ортиқ катта миқдорларда тўловлари, айниқса, ҳалокатли йўқотишлар ҳолатларида суғурта хизматларини ўлчашга эътиборни жалб этади.

МҲТ-93 да суғурта хизматларини ишлаб чиқариш суғурта мукофотлари билан тўловлар ўртасидаги (ҳисобланган маблағ) фарқ билан ҳисобланади.

МҲТ-2008 да суғурта ишлаб чиқаришини аниқлашда уни ҳисоблаш суғурта тўловларининг тузатилган катталиклари ва қўшимча суғурта мукофотларидан фойдаланиш тавсия этилади, бу эса номақбул тебранишлардан қочишга имкон беради. Қайта суғурталаш ҳам тўғридан-тўғри суғурталашдек, яъни, ҳозирда қабул қилинган тўғридан-тўғри суғурталаш сальдоси каби акслантирилиши керак.

ЯИМда кузатилмайдиган иқтисодиётни қамрашни яхшилашга ва яширин бизнес маълумотларининг таҳлилий аҳамиятини оширишга йўналтирилган ўзгаришлар.

МҲТ-93 норасмий секторнинг халқаро статистик тавсифига эга. Бироқ ушбу тавсиф ривожланмаган ва амалиётда татбиқ этилмаган.

МҲТ-2008 да норасмий иқтисодиёт тўғрисида тавсиялар ишлаб чиқилган ва ундаги тавсифга аниқлик киритилган. Бу МҲТда барча иқтисодий фаолиятни тўлиқ қамрови ва уй хўжаликлари секторида, иқтисодий сиёсат нуқтаи назаридан алоҳида манфаатни ифодаладиган, норасмий сектор фаолиятини мужассамлаштирилишини таъминлайди. Иқтисодиётнинг норасмий секторини мукамал тавсифлаш ва унинг норасмий ишлаб чиқариш ҳамда норасмий бандлик каби компоненталарини уйғунлаштириш рўй бермоқда. Бу эса норасмий сектор қамрови таснифига аниқлик киритиш имконини беради ва баҳолашнинг халқаро қиёсланишини, шунингдек ЯИМни ҳам яхшилайти.

ЯИМни якуний истеъмол усулида ҳисоблашни такомиллаштиришда юқорида кўрсатилган тавсиялар ва бир қатор бошқа боғлиқ жиҳатлар эътибордан четда қолмаслиги керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси”, “Халқ сўзи” газетаси, 2019 йил 29 декабрь, №271-272(7229-7230), 2-бет.
2. Система национальных счетов 2008 года (СНС-2008), Нью-Йорк, 2012 год.
3. Система национальных счетов, Евростат, МВФ, ОЭСР, ООН, Всемирный банк, 1993 г.
4. Гайибназаров Б. К., Маткаримова И. А. «Основные изменения в системе национальных счетов 2008 года и их влияние на макроэкономические показатели», Научный журнал «Молодой ученый» №17. 2015 г., стр.441-444.
5. Основы национального счетоводства (международный стандарт) –М.: Инфра -М, 2011.